

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕПОНІМІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ТЕРМІНОЗНАВСТВІ© *Микульчик Р. Б., 2015*

У статті розглянуто історію і стан дослідження епонімних термінів в українській і світовій лінгвістиці.

Ключові слова: українська мова, термін, епонім, лінгвістика, словник.

The article describes history and state of research of eponyms in Ukrainian and world linguistics.

Keywords: Ukrainian language, term, eponym, linguistics, dictionary.

Важливе місце серед проблем сучасного термінознавства посідає дослідження епонімних найменувань – термінів, у складі яких наявні власні назви на позначення носіїв імен, від яких утворено спеціальні мовні одиниці. Основні положення загальної теорії власних назв відображено в низці праць українських і зарубіжних дослідників (В. Болотова, І. Єфименко, Ю. Карпенка, Є. Куриловича, В. Никонова, Є. Отіна, О. Суперанської, М. Худаша, В. Шульгача та ін.). Зважаючи на те, що складники епонімних термінів – власні назви – є носіями лінгвістичної, етнографічної, історичної, соціальної й культурної інформації, досліджування згаданих одиниць перспективне з огляду на їхнє значення в історії науки й ширше – у національно-культурному контексті, що увиразнює актуальність теми.

Мета статті – проаналізувати історію та стан дослідження епонімних термінів в українському і світовому мовознавстві.

Актуальність обраної теми зумовлена відсутністю узагальненого огляду лінгвістичних праць, спрямованих на дослідження епонімних термінів.

Серед праць можна виділити як загальнотеоретичні, так і присвячені конкретним галузевим термінологіям.

Загальнотеоретичні досліджування епонімів в українській науковій термінології виконала М. Дзюба [8], порушивши питання особливостей процесу апелятивації в царині наукової термінології; впливу позамовних чинників на процес формування епонімних термінів; схарактеризування структурних типів епонімних термінів; лексико-семантичних процесів, що супроводжують творення й функціонування епонімних термінів.

Щодо конкретних галузей знань, то існують лише окремі статті про епоніми. А. Поповський і Л. Гапонова описали терміни-відантропоніми судової балістики [26], обмежившись лише їхнім перерахунком і коротким описом вмотивованості; М. Осадчук досліджувала математичні відпрізвищеві терміни з позицій вмотивованості та когнітивної функції [25]; Є. Карпіловська, О. Кочерга, Є. Мейнарович опрацювали орфографічні проблеми, пов'язані з написанням чужомовних прізвищ [15]. Ці самі питання висвітлював Б. Шуневич [34]. Водночас у російській лінгвістиці публікують тлумачні

словники епонімних термінів з галузей медицини: клінічної анатомії [32] та симптомів і синдромів у травматології і ортопедії [16].

Світова наукова (зокрема, природнича) спільнота протягом багатьох століть дотримується традиції увічнювати імена найвидатніших науковців та винахідників у термінах. Такі терміни автоматично стають інтернаціональними, кожна мова пристосовує їх до своєї структури у властивий для неї спосіб і за притаманними їй моделями.

Відпрізвищеві терміни є органічною частиною наукової термінології. Як стверджує М. Дзюба, вони є національними походженням та формою й міжнародними поширенням і віддзеркалюють тяжіння наукової мови до національної самобутності [9, с. 15].

Дослідниця М. Дзюба також звернула увагу на диференціацію епонімних термінів і номенклатурних одиниць. На її думку, епонімні терміни, на противагу номенам, позначають загальне спеціальне поняття, без зазначення яких-небудь параметрів, а також співвідносяться з категоріями – найзагальнішими фундаментальними поняттями, які властиві всім видам теоретичного мислення [7, с. 15]. Вона стверджує, що між епонімними термінами та номенами немає неперехідної межі, обсяг значення спеціальної мовної одиниці відепонімного походження може змінюватися в процесі функціонування [9, с. 18].

Погоджуючись із М. Дзюбою, скажемо, що епонімні (у нашому випадкові – відпрізвищеві) терміни – особливий тип мовних одиниць спеціальної лексики, семантика яких співвідноситься з науково-поняттєвим й енциклопедичним змістом [8, с. 16].

Найменування з компонентами – власними назвами, зокрема у функції термінів, давно привертало увагу дослідників. Цю проблему вивчали Д. Лотте, Г. Боженар, О. Суперанська, О. Даниленко, Ю. Карпенко, Б. Михайлишин, В. Болотов та інші. Д. Лотте класифікував конструкції з власним іменем як «нейтральні назви» [13, с. 33; 19, с. 19] і негативно ставився до них. Г. Вотьяк критично виступає проти назв технічних пристроїв і явищ на честь їхніх першовідкривачів, заявляючи, що власна назва, «як правило, не дає узагальненого знання про речі» [41, с. 7]. А. Уфимцева оцінює їх як «дефектні», бо вони «є знаками слова без будь-якої семантичної структури, їх головна функція в мові винятково номінативна» [33, с. 163]. Дослідниця Р. Глезер зазначає, що власне ім'я як словотвірний елемент термінної лексики виконує важливу семантичну і прагматичну функцію, спеціалізуючись як «атрибут апелювання спеціального поняття і підтримуючи його мотивацію і самотлумачення» [38, с. 14]. Р. Глезер виокремлює ономастику спеціального наукового тексту як проміжну дисципліну між лінгвістикою спеціального наукового тексту й ономастикою і стверджує, що нова наукова дисципліна вивчає власні імена в контексті наукової комунікації. Терміни-епоніми, на її думку, є лише однією ділянкою вивчення ономастики спеціального наукового тексту поряд із вивченням номенклатурних найменувань як складової частини таксономій і товарних найменувань. За О. Суперанською, виникнення і функціонування відономастичних термінів найчастіше пов'язано з іменами тих, хто працював й залишив помітний слід у певній галузі науки чи техніки, – переважно це прізвища науковців, винахідників, інженерів, такі терміни увіковічують ім'я науковця, стають своєрідним іменним пам'ятником [30, с. 23]. Ю. Карпенко одним з перших назвав ці терміни метонімічними [14, с. 23]. Б. Михайлишин також уважає зазначені лексеми вторинними щодо однойменних власних назв, які є результатом метонімічних процесів [23; с. 45]. Появу таких термінів дослідник пов'язує з екстралінгвальними чинниками: історичними, соціальними, психологічними [23, с. 45–50]. На думку В. Болотова, словосполучки з іменниками-власними назвами є суто термінологічним типом найменувань [1, с. 122]. У мовознавстві взагалі вважають, що механізмом

формування епонімних термінів є явище метонімічного перенесення [31; 41, с. 80–83]. Словники, довідники, підручники, монографії, посібники, дисертаційні праці фіксують найменування з відповідними власними назвами, а тому привертають увагу лінгвістів-дослідників.

У мовознавстві немає однастайності щодо того, які з власних назв – антропоніми чи й інші оніми – можуть стати основою для створення терміна-епоніма (або бути терміном, утвореним від власних імен). Спеціальні найменування можуть походити від антропонімів, міфонімів, теонімів, топонімів, етнонімів, космонімів.

Дослідження в галузі термінознавства доводять, що головна умова творення термінів-антропонімів – наявність історичної згадки про існування тих чи тих осіб, чії імена є основою творення епонімів. Д. Лотте визначив такі критерії для досліджуваних термінів: 1) поняття, якому присвоюють відпрізвищевий термін, має бути пов'язане з відчуттям, процесом чи предметом техніки й означати певний етап у їхньому розвитку; 2) антропонімічна ознака має бути пов'язаною з тією особою, яка зробила певне відкриття чи йому сприяла; 3) такий термін є, зазвичай, компонентом складених термінів [20, с. 54].

Останнім часом активно досліджують відпрізвищеві терміни в конкретних галузях науки. У мовознавстві таких праць немає, оскільки немає й об'єкта дослідження, тобто прізвищевих і відпрізвищевих термінів. Натомість є чимало розвідок у кардіології [29], анатомії [18], ветеринарії [10] та інших ділянках наукових знань. Результатом дослідження Г. Топорова є словник «Эпонимические термины в клинической анатомии человека. Словарь» [32], у якому систематизовано епонімні терміни анатомії людини, які вживають у західній і російській літературі, з'ясовано їхні взаємозв'язки і зв'язки з офіційними термінами, прийнятими в Міжнародній анатомічній і гістологічній класифікації. У клінічній та теоретичній медичній літературі для опису анатомічних утворень чи ділянок тіла людини, обґрунтуванні топографо-анатомічних умов оперативних доступів й оперативних прийомів часто вживають епонімну анатомічну чи топографо-анатомічну термінологію, незважаючи на те, що вона майже не входить до чинної Міжнародної анатомічної номенклатури.

В. Лисенко досліджує епоніми анатомічної термінології зокрема й ширше – медичної термінології. Дослідниця працює над такими завданнями: з'ясувати роль та місце основних найменувань із компонентами-власними назвами в анатомії від найдавніших часів до ХХ ст., значення цих найменувань, що стали звичними у практичній анатомії, виявити структурні особливості епонімних (іменних) назв, які застосовують у практичній і теоретичній медичній літературі, описуючи анатомічні утворення чи частини тіла людини. Перспективами свого дослідження В. Лисенко бачить: 1) скласифікувати епонімні терміни за будовою, за формою (повнота/усіченість прізвища), за дериватністю; 2) виокремити лексеми складних епонімів; 3) дослідити синонімію анатомічних термінів, що мають іменний компонент; 4) укласти словник термінів-епонімів з короткими відомостями про науковців, іменами яких названо анатомічні структури; 5) дослідити сполучуваність складних і складених епонімів.

М. Дмитрук досліджує епонімні терміни ветеринарної медицини. Науковець виявила, що найбільшу кількість епонімів зафіксовано в хірургічній ветеринарній практиці. Терміни-епоніми вона трактує лише як прізвищевий компонент: «словосполучення, до складу яких входять терміни-епоніми» [10, с. 12]. Досліджування структурних особливостей термінів-епонімів дало змогу М. Дмитрук зробити висновок про те, що вони, зазвичай, є дво- та багатоосновними й містять базове слово та власну назву. Базове слово є назвою загального характеру – операція, фактор, хвороба, і лише власна назва семантично детермінує та специфікує вислів. Отже, за власними іменами у ветеринарній

термінології названо: хвороби, симптоми, синдроми, клітини, віруси, мікроорганізми, речовини, способи операцій, інструменти, апарати, пристрої тощо. М. Дмитрук, досліджуючи ветеринарну термінологію, відводить відпрізвищевим термінам провідну роль у формуванні цієї терміносистеми.

Р. Стецюк [29] аналізує українську кардіологічну термінологію і приділяє достатньо уваги епонімам, які вживають на позначання апаратів та інструментів, симптомів і синдромів, назв операцій.

У філологічних працях, присвячених цим наукам, а надто природничим і технічним, у термінології широко описано відпрізвищеві терміни. У цих царинах знання терміни-епоніми досліджено в найрізноманітніших аспектах. Наприклад, у географії вивчають суміжні з епонімами антропоніми, тобто терміни, утворені від власних імен. У досліджуванні анатомічної термінології В. Лисенко [18, с. 68] поділяє епоніми за будовою і вирізняє одно-, дво-, три-, чотири-, п'ятикомпонентні конструкції.

У лінгвістичній літературі є певне розмежування в назвах «епонім» та «епонімний термін» (у літературі маємо також варіант «епонімна назва»): епонім означає безпосередньо особу чи явище, за яким названо досліджуваний об'єкт, а епонімний термін – це сама лексична одиниця, утворена від певного епоніма. Епонімний термін не завжди ідентичний епоніму; від епонімів часто утворюють словосполучення й інші частини мови: прикметники, дієслова, субстантивовані прикметники. Джерелом для утворення епонімів також можуть слугувати географічні назви чи історичні події.

Питання правопису запозичених прізвищ і похідних лексем вивчали Є. Карпіловська, О. Кочерга, Є. Мейнарович [15].

Іноземні науковці також звернули увагу на відпрізвищеві терміни у зв'язку з потребою виявлення історичної та культурної складової наукового дискурсу, доповнення власне лінгвістичного та лінгвокогнітивного вивчення мови науки, зокрема, у прикладному аспекті. Російські мовознавці приділили увагу загальним питанням досліджування епонімів: наприклад, М. Воробйова розглядає особливості реалізації епонімів у науковому тексті [5], В. Рязанцев уклав словник епонімів з урахуванням їхнього походження [28]. О. Леонович досліджує функціонування англійських імен [17]. Вони сконцентрувалися на епонімах у медицині й математиці. Російські дослідження епонімів стосуються різних мов, зокрема, іспанської [3]. Існують праці про епоніми в галузевих терміносистемах російської мови, наприклад, медицини (С. Корольов, Г. Топоров та ін.), географії (Т. Булановська та ін.), науково-технічної термінології (Т. Пристойко) та авіації (К. Зюзіна) [2; 12; 16; 27; 31].

Широко представлено відпрізвищеві терміни і в російській лексикографії – є низка словників термінів-епонімів, переважно з різних галузей медицини: «Иммунологический эпонимический словарь-справочник» [24], «Иллюстрированный словарь эпонимов в морфологии» [6], «Словарь-справочник терминов, эпонимов, симптомов и синдромов в травматологии и ортопедии» [16] та інші.

Як і російські науковці, деякі українські дослідники присвятили свої праці функціонуванню епонімів в іноземних мовах: наприклад, Т. Венкель і О. Венкель звернулися до епонімних термінів англійської мови [4].

Існує ціла низка досліджень та словників епонімів англійською мовою, наприклад: «Eponyms and Citations in the Literature of Psychology and Mathematics» [37], «Dictionary of medical eponyms» [36], «From Aristotelian to Reaganomics: A Dictionary of Eponyms With Biographies in the Social Science» [40], «An Eponymous Dictionary Of Economics: A Guide To Laws And Theorems Named After Economists» [39], Електронний словник медичних епонімів [11] та інші. Більшість досліджень стосується різних галузей медицини, а також математики, психології, економіки, соціальних наук.

М. Дзюба слушно порушує питання про створення українських словників епонімічних термінів, які становлять значний пласт термінової лексики [7, с. 72].

В українському словникарстві спостерігаємо поодинокі спроби лексикографування спеціальних епонімічних мовних одиниць на основі медичної термінології, а саме: вроджених та набутих синдромів в оториноларингології, спадкових синдромів, клінічних епонімічних синдромів [21; 22; 35]. Отже, словники епонімічних найменувань потрібні не лише для медичної галузі, а й для інших метамов.

Висновок. Таким чином, можемо стверджувати, що в українській лінгвістиці, незважаючи на значну кількість публікацій, питання епонімічних термінів висвітлено в незначній кількості галузевих терміносистем. Лексикографічний супровід цих досліджень є доволі фрагментарним. Отже, цей напрямок – широке поле для дослідників і лексикографів.

1. Болотов В. И. Значение слова, термина и энциклопедическое значение имени собственного / В. И. Болотов // *Вопросы разработки научно-технической терминологии*. – Рига : Зинатне, 1973. – С. 103–114. 2. Булановская Т. А. Особенности образования нарицательных имен от географических наименований: на материале английского и русского языков : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук / Т. А. Булановская. – М., 1999. – 20 с. 3. Варнавская Е. В. Статус и функционирование эпонимов в медицинской терминологии испанского языка : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук / Е. В. Варнавская. – Воронеж – 2009. – 24 с. 4. Венкель Т., Венкель О. Епонімі назви в термінологічному просторі сучасної англійської мови / Тетяна Венкель, Олена Венкель // *Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики*. – 2012. – Вип. 1. – С. 22–29 5. Воробьева М. Б. Особенности реализации эпонимов-терминов в научном тексте / М. Б. Воробьева // *Научная литература : Язык, стиль, жанры*. – М. : Наука, 2005. – С. 33–47. 6. Гончаров Н. И. Иллюстрированный словарь эпонимов в морфологии / Н. И. Гончаров. – Волгоград : Издатель, 2009. – 504 с. 7. Дзюба М. Диференціація епонімічних термінів і номенів / Майя Дзюба // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка» : Серія «Проблеми української термінології»*. – 2010. – № 676. – С. 15–18. 8. Дзюба М. М. Епоніми в українській науковій термінології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Дзюба Майя Миколаївна. – Луцьк, 2011. – 22 с. 9. Дзюба М. Проблеми епонімічної синонімії в українській науковій термінології / Майя Дзюба // *Лінгвістика*. – 2010. – № 2 (20). – С. 58–64. 10. Дмитрук М. В. Формування української ветеринарної лексики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Марія Василівна Дмитрук // *Запоріжжя, 2001. – 20 с.* 11. Електронний словник медичних епонімів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.whonamedit.com/synd.cfm/2937.html>. 12. Зюзина Е. А. Эпонимические единицы в составе специальной авиационной лексики : дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01. / Екатерина Алксеевна Зюзина. – Краснодар, 2006. – 180 с. : ил. 13. Как работать над терминологией : основы и методы : (пособие, сост. по трудам Д. С. Лотте и Комитета научно-технической терминологии АН СССР) / АН СССР ; Ком-т научно-техн. терминологии. – М. : Наука, 1968. – 76 с. 14. Карпенко Ю. О. Творення загальних назв від власних / Ю. О. Карпенко // *Українська мова і література в школі*. – 1973. – № 10. – С. 23–30. 15. Карпіловська Є. Прізвище в терміні / Євгенія Карпіловська, Ольга Кочерга, Євген Мейнарович ; [відп. ред. Л. О. Симоненко]. // *Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр.* – 2007. – Вип. 7. – С. 59–63. 16. Королев С. Б. Словарь-справочник терминов, эпонимов, симптомов и синдромов в травматологии и ортопедии / С. Б. Королев // *Н. Новгород : НГМА, 2007. – 262 с.* 17. Леонович О. А. В мире английских имен / О. А. Леонович – М. : АСТ, Астрель, 2002. – 160 с. 18. Лисенко В. І. Терміни-епоніми в українській

анатомічній термінології / Валентина Лисенко // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2009. – № 648. – С. 66–70. 19. Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов : монография / Д. С. Лотте; [предисл. Т. Л. Канделаки, С. В. Гринев]. – М. : Наука, 1982. – 149 с. 20. Лотте Д. С. Краткие формы научно-технических терминов / Д. С. Лотте. – М. : Наука, 1971. – 84 с. 21. Мельник П. О. Уроджені та набуті синдроми в оториноларингології : епонім. слов.-довід. / П. О. Мельник, В. П. Пішак, О. Г. Плаксивий, С. А. Левицька. – Чернівці : Медакадемія, 2003. – 183 с. 22. Мислицький В. Ф. Спадкові синдроми : епонімний слов.-довід. / В. Ф. Мислицький, В. П. Пішак, В. І. Проняєв. – Чернівці : Прут, 1998. – 312 с. 23. Михайлишин Б. П. З історії термінів-епонімів / Б. П. Михайлишин // Мовознавство. – 1994. – № 4–5. – С. 45–50. 24. Новикова Л. В. Иммунологический эпонимический словарь-справочник : уч. пособие / Новикова Л. В., Матвеева Л. В., Еремеева Л. В. – Саранск : Изд-во Мордовского ун-та 2011 91, [1] с. ил., цв. ил., табл. 25. Осадчук М. Власні імена в математичних термінах / Марія Осадчук // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2002. – № 453. – С. 516–520. 26. Поповський А. М. Терміни-відантропоніми судової балістики / А. М. Поповський, Л. Є. Гапонова // Культура народів Причорномор'я. – 2004. – № 53. – С. 42–45. 27. Пристойко Т. С. Научно-технические термины-варианты и их типы / Т. С. Пристойко // Функционирование терминов науки и техники в современном русском языке: сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1986. – С. 17–22. 28. Рязанцев В. Д. Имена и названия: словарь эпонимов: имена собственные, перешедшие в названия; образование терминов и понятий; происхождение имен нарицательных ; слова, употребляемые в переносном смысле / В. Д. Рязанцев. – М. : Современник, 1998. – 285 с. 29. Стецюк Р. І. Українська кардіологічна термінологія (структурно-семантична характеристика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Р. І. Стецюк. – Запоріжжя: ЗДУ, 1998. – 21 с. 30. Суперанская А. В. Типы и структура географических названий / А. В. Суперанская // Лингвистическая терминология и прикладная топонимика. – М. : Наука, 1984. – С. 59–118. 31. Сучасна українська літературна мова / відп. ред. Г. П. Їжакевич; за ред. акад. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973. – Кн. 5. «Стилістика». – 588 с. 32. Топоров Г. Н. Эпонимические термины в клинической анатомии человека : словарь / Г. Н. Топоров. – К : Вища школа, 1988. – 160 с. 33. Уфимцева А. А. Общее языкознание / А. А. Уфимцева. – Берлин, 1975. – Т. I. – 371 с. 34. Шуневич Б. Зауваги до перекладу на українську мову іноземних власних імен (на матеріалі англійської літератури з дистанційного навчання) / Богдан Шуневич // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2004. – № 503. – С. 92–96. 35. Яворський О. Г. 806 клінічних епонімічних синдромів із симптомним та авторським показниками / О. Г. Яворський. – Л. : Камула, 2006. – 303 с. 36. Barry G. Firkin Dictionary of medical eponyms / Barry G. Firkin, Judith A. Whitworth. – Parthenon Pub. Group, 1987. – 591 p. 37. Diodato V. Eponyms and citations in the literature of psychology and mathematics / V. Diodato // Library & Information Science Research. – 1984. – № 6(4) – p. 383–405. 38. Gläser R. Der Eigennamenskongruenz Faktor des Fachwortschatzes / R. Gläser. – Berlin : Linguistische Studien, A-30, 1976. – S. 28. 39. Segura J. An Eponymous Dictionary Of Economics : A Guide To Laws And Theorems Named After Economists / J. Segura, C. R. Braun. – Edward Elgar Publishing, 2005. – 280 p. 40. Trahair R. C. S. From Aristotelianism to Reaganomics : A Dictionary of Eponyms With Biographies in the Social Science / R. C. S. Trahair. Westport, Conn. : Greenwood Press, 1994. – 721 p. 41. Wotjak G. Zum Problem der Eigennamen aus der Sicht der Semantiktheorie / G. Wotjak. – Berlin: Linguistische Studien, A/30, 1976. – S. 26.